

Noms propis i altres mots catalans en el relat en hebreu de la disputa de Barcelona de 1263 entre fra Pol Cristià i rabí Mossé ben Nahman

Pere CASANELLAS

Corpus Biblicum Catalanicum

Rebut: 27.04.2015 — Acceptat: 19.06.2015

Resum. La narració en hebreu de la disputa de Barcelona de 1263 entre el dominicà fra Pol Cristià i el jueu rabí Mossé ben Nahman ha estat editada a partir de manuscrits molt tardans, i els noms propis i altres mots catalans que s'hi transcriuen en lletres hebrees apareixen molt deformats en les edicions i alguns fins han desaparegut —substituïts per traduccions a altres llengües— del text editat (aquest és el cas del mot *duc*, substituït per la traducció hebrea נגיד *naguid*). A partir d'una nova edició del text hebreu de la disputa, basada especialment en els tres manuscrits més antics, del final del segle XIII i del segle XIV, recuperem, en algun cas conjecturalment, totes aquestes paraules catalanes, algunes de les quals presenten formes del català antic, no conservades en la llengua moderna, i en deduïm, entre altres coses, que el text hebreu de la disputa va ser escrit en hebreu o traduït del català per un jueu català del segle XIII de la zona de Girona, que no hi ha cap raó per a pensar que no fos el mateix Nahmànides. Dedicuem una atenció especial a analitzar les formes antigues de les paraules catalanes (com *Pol* en lloc de *Pau*, *Cervellon* en lloc de *Cervelló*, *clostres* en lloc de *claustreres*, *frare* en lloc de *fra*).

Paraules clau: catalanismes, catalanismes en textos hebreus, transcripcions, transcripcions catalanes en textos hebreus, noms propis catalans, disputa de Barcelona, Nahmànides, RaMBaN, Mossé ben Nahman

Catalan proper nouns and other Catalan words in the Hebrew account of the Barcelona disputation of 1263 between Friar Paul Christian and Rabbi Moses ben Nahman

Abstract. The Hebrew account of the Barcelona disputation of 1263 between the Dominican friar Paul Christian and the Jewish rabbi Moses ben Nahman has been published on the basis of very late manuscripts. The Catalan proper nouns and other Catalan words transcribed in Hebrew letters in the various editions are highly deformed, and some have even disappeared from the published text, with translations in other languages taking their place (as in the case of the word *duc*, replaced by the Hebrew translation נגיד *naguid*). Based on a new edition of the Hebrew text concerning the disputation, one that draws particularly on the three oldest manuscripts, which date from the late 13th century and the 14th century, we recover (conjecturally, in certain cases) all the aforementioned Catalan words, some of which are in Old Catalan forms no longer present in the modern language. In doing so, we deduce, among other things, that the Hebrew text on the disputation was written in Hebrew or translated from Catalan by a 13th-century Catalan Jew from the area of Girona, and there is nothing to suggest that the individual in question was not Nahmanides himself. We place special emphasis on analysing the old forms of the Catalan words in the text (such as *Pol* rather than *Pau*, *Cervellon* rather than *Cervelló*, *clostres* rather than *claustrés*, and *frare* rather than *fra*).

Keywords: Catalan words, Catalan words in Hebrew texts, transcriptions, Catalan transcriptions in Hebrew texts, Catalan proper names, Barcelona disputation, Nahmanides, RaMBaN, Moses ben Nahman

Introducció

Formant part de la tasca missionera que s'havia proposat l'Església a partir del segle XIII, principalment per mitjà dels nous ordes mendicants, es van organitzar diverses disputes públiques entre jueus i cristians, les principals de les quals van ser la de París de 1240, la de Barcelona de 1263 i la de Tortosa dels anys 1413-1414.

La disputa de Barcelona va tenir lloc davant del rei Jaume I i els contrincants van ser el dominicà fra Pol Cristià (anomenat en la bibliografia actual «Pau» Cristià) i el rabí de Girona Mossé ben Nahman o Nahmanides (de nom català Bonastruc de Porta).¹ D'aquesta disputa se'n conserven dues narracions,

1. Sobre la identificació de Mossé ben Nahman amb Bonastruc de Porta, vegeu l'article «*Mossé ben Nahman*, Bonastruc de Porta», de Jaume Riera i Sans, en aquest mateix volum de TAMID.

l'una força detallada, atribuïda al mateix Nahmànides, en hebreu, i l'altra, molt més breu, en llatí, que Jaume Riera i Sans atribueix a fra Pol Cristià.²

El text hebreu va ser imprès per primer cop el 1681 per Wagenseil amb finalitat polèmica; es tracta d'una edició força imperfecta, amb molts afegits, alguns presos de la disputa de Yehiel de París.³ Posteriorment, el 1710 es va imprimir amb altres disputes sota el títol *Milhemethoba* («Guerra obligada»). Aquest text, molt millor que l'anterior, va ser adoptat per Steinschneider com a base de la seva edició «científica» de l'any 1860.⁴ Una edició posterior, basada en la de Steinschneider, és la d'Eisenstein (1928), en un volum en què edita diversos textos de molt interès, però amb criteris dolents i plens d'arbitrarietat.⁵ L'última edició, basada també en la de Steinschneider, és la de Chavel (1962/1963),⁶ que és la que va fer servir Eduard Feliu per a la seva traducció al català⁷ i que també és a la base de diverses altres traduccions a llengües modernes.⁸ De fet, l'edició de Chavel manté gairebé en tot el text de Steinschneider, només afegint-hi una numeració en paràgrafs i alguna proposta de correcció en nota; en algun cas, hi hem trobat alguna petita diferència en el mateix text, potser deguda a error de còpia (vegeu més avall, § 4.1).

L'edició de Steinschneider, en què es fonamenten les posteriors, està basada en l'edició de *Milhemet hoba* (1710), com hem vist, i té també en compte un manuscrit dels segles xv-xvi i un altre de l'any 1689. Però en realitat l'Institut de Manuscrits Hebreus Microfilmats de Jerusalem té catalogats i microfilmats un total de setze manuscrits, quatre dels quals força més antics que els utilitzats per Steinschneider (d'aquests quatre, només el primer és fragmentari):⁹

Parma, Biblioteca Palatina, ms. 2749. Ca. 1300. 1 sol foli.

Parma, Biblioteca Palatina, ms. 2437. Inici del segle xiv.

Cambridge, University Library, Add. 1224.2. Any 1387.

París, Bibliothèque Nationale de France, ms. héb. 334/11. Segles xiv-xv.

2. FELIU i RIERA, *Disputa de Barcelona*, p. xii-xiii.
3. WAGENSEIL, *Tela ignea Satanae*.
4. STEINSCHEIDER, *Wikkuah*.
5. EISENSTEIN, *Ozarwikkuhim*.
6. CHAVEL, *Kitve*, vol. 1, p. 299-320.
7. FELIU i RIERA, *Disputa de Barcelona*, p. 1-61.
8. Vegeu-ne algunes esmentades en CASANELLAS i FELIU, *La disputa de Barcelona*, Introducció, § 3.2.
9. Vegeu la llista completa de manuscrits en RAGACS, «Geordnete Verhältnisse», p. 88-89.

En els diversos manuscrits i en les diverses edicions de la disputa es recullen alguns noms propis catalans i altres mots catalans transcrits en lletres hebrees, però en general deformats pels copistes, que de vegades no els han entès i els han convertit en formes sense sentit, i d'altres vegades els han adaptat a la seva pròpia llengua (per exemple, castellanitzant-los, com *fray* per *frare*, o italianitzant-los, com *duca* per *duc*, i fins traduint-los a l'alemany, com *bruder* per *frare*). En aquest article ens proposem investigar com es troben transcrits aquestes paraules en els manuscrits més antics, a fi de descobrir si les formes que conserven són realment catalanes o clarament més acostades a les catalanes; si això és així, d'una banda podrem recuperar les formes catalanes que els errors dels copistes han deformat i fins ocultat del tot i, d'altra banda, es confirmarà l'origen en el territori català de la narració original de la disputa.

Actualment està preparant una edició crítica de la narració hebrea de la disputa, basada en tots els manuscrits, la professora Ursula Ragacs, de la Universitat de Viena. Com que no es preveu que aquesta edició crítica estigui enllestida pròximament, en aquest article ens basem en una edició crítica menor que hem fet partint només dels tres manuscrits més antics, els de final del segle XIII o del segle XIV, els quals hem col·lacionat amb l'edició de Steinschneider-Chavel perquè es vegi clar fins a quin punt aquesta edició, basada en manuscrits posteriors, coincideix o no amb els manuscrits més antics. D'altra banda, de vegades manuscrits tardans, com aquells en què es fonamenta l'edició de Steinschneider-Chavel, poden conservar alguns elements textuais que han desaparegut, per diversos errors de còpia i accidents, de manuscrits més antics, de manera que val la pena no descartar-los d'entrada.¹⁰

Ens referim als manuscrits amb les següents sigles, establertes per Ursula Ragacs:

10. Publiquem aquesta edició crítica «menor» en CASANELLAS i FELIU, *La disputa de Barcelona*. Agraïm a Ursula Ragacs que ens hagi facilitat la seva transcripció dels manuscrits (feta a partir de facsímils), que, confrontada amb la nostra pròpia transcripció (feta també a partir de facsímils), ens ha permès fer una edició més acurada i segura del text. També hem d'agrair a Harvey Hames que ens hagi facilitat una transcripció parcial del manuscrit *B* (Cambridge), feta sobre el mateix manuscrit; a Alexander Fidora que per mitjà del projecte del «The Latin Talmud» (ERC-2013-CoG 613694) ens hagi aconseguit un excel·lent facsímil en color d'aquest mateix manuscrit *B*, i a la Biblioteca Palatina de Parma que ens hagin facilitat gratuïtament una bona reproducció en color del manuscrit *A*.

a = Parma, Biblioteca Palatina, ms. 2749. Ca. 1300. 1 sol foli.

A = Parma, Biblioteca Palatina, ms. 2437. Inici del segle xiv.

B = Cambridge, University Library, Add. 1224.2. Any 1387.

Fem referència a la situació del mot dins el manuscrit fent servir la numeració de paràgrafs de Chavel i indicant la línia dins el paràgraf segons la nostra edició (per exemple, § 7,3 = paràgraf 7, línia 3).

Un punt damunt d'una lletra hebrea (per exemple, גיילם) indica lectura dubtosa de la lletra en el manuscrit (en aquest cas, podria tractar-se d'una ס en lloc d'una ם).

1. Antropònims

1.1. Arnal Segarra

§§ 67,1; 75,1

El prenom d'aquest frare dominicà apareix transcrit amb les següents formes, totes les quals reflecteixen, si bé algunes amb errors de copista, la forma catalana *Arnal*:

a) Sense errors: 67 §) ארנאל (*A*) i 75 §) ארנל (*B*) (Steinschneider-Chavel).

b) Amb errors de copista: ארכל (*A*; el copista ha confós la lletra נ per la lletra כ), ארול (*B*; el copista ha confós la lletra נ per la lletra ו).

El cognom apareix deformat en די שיגורה = *de Segura* (§ 67) i די שגורה = *de Segura* (§ 75) en Steinschneider-Chavel.¹¹ Els ms. *A* i *B* mantenen la transcripció correcta: שגרא = *Segarra* en tots dos llocs. Observem que el so de essa sorda del català és transcrit, com apareix normalment en els documents medievals del territori català, per la lletra hebrea ש, cosa que no seria possible —atès el doble so [s] = sin i [ʃ] = xin d'aquesta lletra hebrea, que hauria fet ambigua la transcripció— si no fos pel fet que els jueus medievals catalans, com, d'altra banda, també els jueus d'altres territoris europeus cristians, ha-

11. Chavel, en la seva traducció a l'anglès, escriu: «Arnaldo de Segurra» (CHAVEL, «The Disputation at Barcelona», p. 684). Maccoby: «Arnol of Segura» (MACCOBY, *Judaism on trial*, p. 133).

vien perdut el so palatal fricatiu sord [ʃ] i pronunciaven la lletra ψ amb el mateix so alveolar fricatiu sord de la ס .¹²

En els documents llatins aquest nom apareix amb preposició (*Arnaldus de Segarra*), com en la transcripció de Steinschneider-Chavel, i sense, com en la transcripció dels ms. *A* i *B*.

Arnal és una variant antiga del nom *Arnau*. De les transcripcions hebrees es podria deduir que el prenom català d'aquest frare dominicà, que va ser provincial de l'orde i prior del monestir de Santa Caterina, era *Arnal*. De tota manera, en el *Llibre dels fets* hi trobem «frare *Arnau* de Segarra».¹³

1.2. *Guillem de Cervellon (de Cervelló)*

§ 79,3 (Guillem de Cervellon)

§ 23,1 (Guillem)

En l'edició de Steinschneider-Chavel, el prenom d'aquest noble apareix correctament escrit en el § 23: גילים = *Guillem*, mentre que en el § 79 el nom complet apareix corromput (i el prenom adaptat segurament al francès) amb la forma גילס דיסרגון = *Gilles de Sargon* (?).¹⁴

En el ms. *A* el prenom apareix amb ם final = *-m* (clarament en el § 23) i en el ms. *B* amb ס = *-s* (de lectura dubtosa en el § 79: potser ס = *-m*; cal tenir en compte que en la grafia d'aquests manuscrits és fàcil de confondre les lletres ם final i ס):

— Ms. *A*: גולם (confusió de י per ו) (§ 23); גיילם (§ 79).

— Ms. *B*: גיילס (confusió de ם final per ס, segurament per influx del nom francès Gilles) (§ 23); גילס (§ 79).

12. Vegeu una explicació més extensa d'aquesta qüestió i bibliografia en CASANELLAS, *Moixè ben Nahman o Mossé ben Nahman?* Entre la bibliografia citada en aquest document cal destacar KUTSCHER, *A history of the Hebrew language*, p. 16. S'hi pot afegir encara DÍAZ ESTEBAN, «Catalanismos», p. 73.

13. JAUME I, *Llibre dels fets*, § 426,4.

14. Chavel, en la seva traducció a l'anglès, escriu: «Guilles de Sargon» (CHAVEL, «The Disputation at Barcelona», p. 685). Maccoby corregeix el cognom toponímic: «Gilles of Cervello» (MACCOBY, *Judaism on trial*, p. 113).

Sembla clar que el text original hi tenia la transcripció del nom català *Guillem*, i que posteriorment alguns copistes l'han interpretat com a transcripció del nom francès *Gilles*, perquè la lletra *g* inicial tant pot representar el so de la *g* davant *e/i* del francès com el del dígraf *gu* del català, i per la facilitat amb què es poden confondre les lletres hebrees ם final i ט.

El cognom toponímic *de Cervelló* es conserva amb les formes דסרו יון (A, partit per error de còpia en dos mots) i דסרוייון (B), que reflecteixen la forma catalana *de Cervellon*. En aquest topònim, procedent de l'ètim llatí CERVILIONE,¹⁵ es manté, doncs, la *-n* final romànica, que, si bé es va començar a perdre en la major part del domini lingüístic català al final del segle x, es va mantenir en la zona de l'antiga diòcesi de Girona fins a una data molt tardana.¹⁶ El so del dígraf *ll* [ʎ], que en català antic apareix escrit de diverses maneres (*ll, l, yl, ll, ly...*), té també diverses representacions en les transcripcions del català a l'hebreu, entre les quals la d'una sola ם segons Díaz Esteban,¹⁷ que no en dóna cap exemple i, per tant, no sabem si es tracta de casos en què hi ha ieisme o no. En tot cas, aquí l'ètim és amb *-ly-* i, per tant, hi ha possibilitat de pronunciació ieista; de fet, Joan Coromines documenta la forma *Cervejó* els anys 1367-1375.¹⁸

1.3. *Pere de Berga*

§ 79,3

El prenom apareix correctament transcrit del català en Steinschneider-Chavel i en el ms. B (פירי = *Pere*). En el ms. A es transcriu sense la primera ם (פרי = *P[e]re*), que més aviat hi trobem a faltar, tenint en compte que les transcripcions que tenim anotades d'altres documents són totes amb les dues iods.¹⁹ En tot cas, en general no és anormal que una *e* tònica no es representi amb *mater lectionis*; exemples: *Cresques* = קרשקש, *Guillem* = גילם.²⁰

15. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*, vol. 3, 364a7-14.

16. Vegeu RASICO, *Estudis i documents*, p. 36.

17. DÍAZ ESTEBAN, «Catalanismos», p. 73.

18. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*, vol. 3, 363b54-59.

19. Observem que els set exemples de transcripcions hebrees del nom *Pere* que aporta DÍAZ ESTEBAN («Catalanismos», p. 77, § 2.a.1) tots tenen la primera ם (פירי).

20. Exemples presos de DÍAZ ESTEBAN («Catalanismos», p. 79, § 2.c.8, i p. 77, § 2.a.3).

El cognom toponímic apareix sempre correctament transcrit (דברגא = *de Berga*), però, sense preposició en Steinschneider-Chavel (ברגה = *Berga*).²¹

1.4. *Pere de Gènova*

§§ 15,1; 82 (Pere de Gènova)

§§ 16,2; 17,1 (Pere)

El prenom *Pere* apareix correctament transcrit en el ms. *A* i en Steinschneider-Chavel en els §§ 15, 16 i 17: פירי. El ms. *B* té, en canvi, en aquests tres llocs la forma deformatada פייר, que potser transcriu la forma francesa *Pierre* (compareu-ho amb la transcripció del nom Pere de Berga en aquest mateix manuscrit: vegeu l'anterior § 1.3). En el § 82, Steinschneider-Chavel té la transcripció també correcta פירא (amb àlef com a transcripció de la *e* final)²² i el mot falta, probablement per haplografia (semblança amb el mot anterior) en *B*.

El cognom toponímic apareix transcrit amb diferents formes, totes bones, en el § 82: דגנובא (*A*; sense transcriure la *e* tònica), דזינובא (*B*), די גינובא (Steinschneider-Chavel). Observem que ג és transcripció normal en hebreu medieval del so que té la *g* del català davant *e* o *i* o la *j* davant qualsevol vocal.²³ En canvi, no hem trobat en textos hebreus medievals catalans la transcripció d'aquest so per ז, que veiem en el ms. *B*.²⁴ En el § 15, el ms. *B* i Steinschneider-Chavel tenen la mateixa forma, però el copista de *A* ha confós el grup de lletres נו amb una ט i la lletra ב amb una ג, i n'ha resultat la forma corrupta דגטנא.

21. Desconexem per quin motiu Chavel escriu en la seva traducció *Bargo*, transcrivint una *a* on no hi ha *mater lectionis* i interpretant la lletra hebrea ה com a *mater lectionis* del so [o] (CHAVEL, «The Disputation at Barcelona», p. 685).

22. La *-a* final tant es troba transcrita en els documents per ה com per א.

23. DÍAZ ESTEBAN, «Catalanismos», p. 73. Vegeu-ne exemples en FERRER i FELIU, «La llengua dels jueus», p. 25 (*gener*), p. 25-26 (*juliol, juny*), p. 32 (*registre*), = FELIU, «Llibre de comptes», p. 129, § 1 (*gener*); p. 129, § 4 (*juliol, juny*); p. 30, § 9 (*registre*). En casos en què la *g* forma part del dígraf *tg* (representació del so palatal africac sonor) passa semblantment: FELIU, «Mots catalans», p. 63 (*galotges*), p. 65 (*ostatges*).

24. De fet, és la transcripció (amb cometa diacrítica afegida: ז) que ha estat adoptada en hebreu modern per a aquest so [ʒ].

1.5. *Pol (Cristià o Crestià)*

§§ 1,6; 2,1; 7,1; etc.

El dominicà fra Pol Cristià²⁵ és anomenat *Paulus* en la relació llatina de la disputa i *Paulus* (o *Paulus Christiani*) en els altres documents llatins que s'hi refereixen. Per això, els investigadors que han estudiat la disputa de Barcelona o s'hi han referit han interpretat que el seu nom català era *Pau*. Tanmateix, tant els manuscrits més antics (*A* i *B*; *a*, fragmentari, no conté aquest nom) com les edicions de Wagenseil, Eiseinstein i Steinschneider-Chavel tenen la transcripció hebrea פּוֹל, que correspon al nom català *Pol*, una variant antiga de *Pau*, procedent, com *Pau*, de la forma llatina *Paulus*, però amb monoftongació del diftong *au*.²⁶ Aquesta forma s'ha conservat fins als nostres temps en topònims i com a cognom.²⁷ La monoftongació es dona en català en moltes paraules (*AURU* > *or*, *PAUCU* > *poc*), i en altres, no (*CAUSA* > *causa*, *CLAUSŪLA* > *clàusula*). No hi ha dubte, doncs, que el dominicà que va oposar-se a Nahmànides en la disputa s'anomenava *Pol* i no pas *Pau*.

1.6. *Ramon de Penyafort*

§§ 2,4; 104,1 (Ramon de Penyafort)

§ 3,1 (Ramon)

El prenom és en els documents llatins *Raimundus*. En els manuscrits *A* i *B* i en Steinschneider-Chavel apareix transcrit רמון = *Ramon*, excepte en els §§ 3 i 104, on *A* té la variant רימון = *Raimon*, que sembla influència de la for-

25. En el segle XIII estan ben esteses en català tant la forma *cristià* com la variant dissimilada *crestià*; de fet, en aquesta època predomina la segona forma segons Joan Coromines (DE-Cat, vol. 2, 1062b20-22). Com que aquest nom només el coneixem pels documents llatins, no sabem quina de les dues formes feia servir aquest dominicà en català.

26. Vegeu MOLL, *Gramàtica històrica catalana*, § 53, p. 84-85. Segons RAGACS, «Geordnete Verhältnisse», p. 88-89, no hi ha cap manuscrit que transcrivui la forma catalana *Pau* (algun sí que transcriu la forma llatina).

27. Vegeu, per exemple, DCBV, s. *Pol*, art. 2.

ma llatina, tot i que també podria ser transcripció de la variant catalana Raimon.²⁸

El cognom apareix amb la terminació deformada (-*til-te*), potser per influència de la forma llatina (*Pennaforte*, *Penna-forti*, o de la castellana *Peña-forte*), en Steinschneider-Chavel, § 104: דיפנייא פורטיי. En els manuscrits *A* i *B* (§§ 2 i 104) i també en el § 2 en Steinschneider-Chavel es transcriu la forma catalana correcta, però sense indicar amb iod la palatització de la nasal: דפינא פורט.

La transcripció de la *t* catalana es fa, com és normal (també modernament en la transcripció d'estrangerismes d'altres llengües a l'hebreu), amb ט i no amb ת.²⁹

2. Topònims (que no formen part, com a cognoms, dels antropònims anteriors)

2.1. *Barcelona*

§ 2,2.

La transcripció és ברצלונה en el ms. A (com en Chavel ברצלונה, però amb *mater lectionis* י per a la representació de la *e*) i ברזלונא en el ms. B. Observem l'alternança de ה־ o א־ finals per a la representació de la -a final (el mateix passa en altres casos: *Gironal/Gerona*, § 2.3; *Provença*, § 2.5).

També veiem que l'absència de vocal representa el so de [e] i no de [a] (transcripcions de Chavel i del ms. B), en contra del que afirma Díaz Esteban (vegeu conclusió núm. 7 i nota 43).

Finalment, la transcripció de la *c* (davant *e*) per צ del ms. B és una anomalia (si més no, perquè la zain representa un so sonor); la transcripció més habitual de *c* davant *e/i* o de *ç* en qualsevol context en aquesta època és la צ, tal com trobem en el ms. A i en Chavel i també en el mot *Provença* (vegeu més avall, § 2.4; vegeu, en canvi, *Cervelló* amb ס, en § 1.2). L'ús de la צ s'explica

28. En el *Llibre dels fets* trobem moltes vegades la forma *Ramon* aplicada a diversos personatges, i mai la forma *Raimon*.

29. La ת es reserva per a la transcripció de la θ grega o del dígraf *th* del llatí o de llatínismes.

perquè en català antic la lletra *ç* en tots els contextos i la *c* davant *e/i* representaven un so africad, com el de la *צ* (gairebé com *t + s*), diferent de so fricatiu de *s/ss*. La confusió entre aquests dos sons alveolars sords començà en el segle XIII, però no es va estendre a tot el territori fins al final del segle XV.³⁰ Això explica que en els dictàmens de Salomó ben Adret (ca. 1235 – ca. 1310), Eduard Feliu, tot i basar-se en edicions modernes i no en manuscrits de l'època, hi troba una majoria de casos amb *צ* (*argenç, barcelonès, deçà, glaç, renunciar*; contra: *cessió, estopaci i ràncir*, amb *ד* o amb *ש*),³¹ mentre que en un manuscrit de Girona de l'any 1443 (i u de gener del 1444), ja hi trobem una majoria de casos amb *ד* o *ש* (amb *צ* sols *març*; amb *ד* o *ש*: *suplicació, assignacions, cèdula, censal, ordinacions, presentacion, procés*).³²

2.2. (D')Egipte

§ 72,6

Troblem aquest topònim correctament transcrit en el ms. *A*: *דג'יפטי* = *d'Egipte*. En l'edició de Steinschneider-Chavel apareix amb mala partició de paraules: *די ג'יפטי* = *de Gipte*. El ms. *B* sembla que ha mogut de lloc, per error de còpia, la lletra *י*: *די אג'פטי*. La lletra *ג* representa, com més amunt (§ 1.4), el so palatal fricatiu sonor [ʒ], i la lletra *ט* correspon a la *t* del català, igual que en l'anterior § 1.6.

2.3. Girona o Gerona

§§ 104,3; 105,2

En aquest cas, és només en l'edició de Steinschneider-Chavel on trobem la transcripció fidel del topònim pròpiament català: *ג'ירונוא* = *Girona* o *Gerona*,³³

30. COROMINES, *Entre dos llenguatges*, vol. 1, p. 14-17.

31. FELIU, «Mots catalans», p. 58-70.

32. FERRER i FELIU, «La llengua dels jueus», p. 19-34.

33. En català inicialment es féu servir la forma *Gerona*, però aquesta forma aviat alternà amb *Girona* (forma documentada l'any 1251); durant el segle XIV encara perviu la forma *Gerona* (COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*, vol. 4, 355a20-41).

amb la lletra ג representant el so palatal fricatiu sonor [ʒ]. Els ms. *A* i *B* transcriuen la forma llatina *Gerunda* del topònim: גֵּרוֹנְדָּה (*A*), זִירוֹנְדָּה (*B*). Observem, però, que també en altres documents hebreus es troba transcrita la forma llatina en lloc de la catalana, tant com a topònim com en el gentilici que en deriva: דְּגֵרוֹנְדָּה = *de Gerunda*, גֵּירוֹנְדִּי = *gerundi* (o *girondí*) ‘gironí’.³⁴

2.4. Provença

§ 8,3

Aquest topònim apareix correctament transcrit del català, amb la lletra hebrea צ representant la lletra ç del català, com és habitual, en el ms. *B*: בְּפִרְוֹבְנָצָה = *Provença*. En el ms. *A* hi ha la transposició de dues lletres, per error de copista: פּוֹרְבִּנְצָה = *Porvença* (!). En Steinschneider-Chavel hi trobem a faltar una *mater lectionis* en representació de la lletra *o*: פּרְבִּינְצָה = *Pr(o)vença*.

3. Altres noms propis

3.1. Bíblia

§ 39,7

El nom apareix correctament transcrit en els ms. *A* i *B*, amb diferent *mater lectionis* en representació de la vocal final: בִּיבְלִיָּה = *Bíblia* (*A*); בִּיבְלִיָּא = *Bíblia* (*B*). En l'edició de Steinschneider-Chavel apareix amb un signe d'abreviatura sobrer, potser per mala interpretació i transposició de la primera lletra י per part d'algun copista: בְּבִיבְלִיָּה.

34. DÍAZ ESTEBAN, «Catalanismos», p. 74, § 1.b.4 i § 1.b.2.

4. Lèxic comú

4.1. Clostres

§ 36,1

Aquesta paraula apareix sempre deformada pels copistes, però a partir de les formes conservades és fàcil reconstruir amb facilitat i fiabilitat la forma original: קולשטריש, amb transcripció de la *s* sorda per *ש* (vegeu més amunt, § 1.2) i del so [k] per *ק*, com és habitual. El ms. *B* ha mantingut força fidelment la forma original: només té la transposició de dues lletres, ל i ו: קולשטריש = *colstres*. El ms. *A* té la forma קושנורש = *cosnors* (!): el copista s'ha saltat la lletra ל i ha confós la lletra ט amb el grup de dues lletres נו, de forma molt semblant en alguns manuscrits. L'edició de Steinschneider té la forma קלישטרוש = *clistros* (?!), amb transposició de les lletres ו i י. Chavel, sense avisar en nota, ho ha modificat amb la forma קלישטרויש = *clistrois* (?!), amb una י afegida, potser per simple error de còpia (ja que no hi afegeix cap nota).

La terminació hebrea ש״ס és l'habitual per a transcriure la terminació catalana de plural *-es*.³⁵

La forma *clostres* en lloc de *claustrés* no es troba documentada en els diccionaris catalans. De tota manera, és fàcil d'explicar com a variant popular, amb monoftongació del grup llatí AU, que tendeix a [ɔ] en posició tònica, segons Coromines.³⁶ Es tracta del mateix procés que ha originat la variant Pol enfront de la forma més culta Pau (vegeu més amunt, § 1.5).

4.2. Dia

§ 65,4

El context en què apareix aquest mot indica que no pot ser altra cosa que català:

35. DÍAZ ESTEBAN, «Catalanismos», p. 74. Exemples de terminacions catalanes *-es* de plural transcrites per ש״ס es poden trobar en FELIU, «Mots catalans», p. 59 (*caneles*), 63 (*galotges*), 65 (*ostatges*), 69 (*rapes*), 72 (*taces*).

36. Vegeu MOLL, *Gramàtica històrica catalana*, § 53, p. 84-85.

וצעק למלך והביאו יהודי אחד שמצאו ראשון, ושאלוהו:
 "מהו יום בלשונכם"

אמ':
 "דיא".

Llavors s'adreçà al rei, i feren venir el primer jueu que trobaren. I li demanaren:
 —Què vol dir *yom* en la vostra llengua?
 I aquell respongué:
 —Dia.

Tant en el ms. *B* com en l'edició de Steinschneider-Chavel aquest mot apareix correctament transcrit en hebreu: דיא (*B*), דיאה (Steinschneider-Chavel). La semblança amb la forma llatina (*dies*) i la coincidència amb la forma castellana (*dia*) deu haver fet que no fos del tot estranya als copistes i que la respectessin. De tota manera, el ms. *A* hi té una ם sobrerera en posició final: דיאם.

4.3. *Duc*

§ 58,4

Aquesta forma només ha estat conservada pel manuscrit fragmentari *a*: דוק. El copista del ms. *B* no ha entès el mot i l'ha confós amb el de grafia semblant רוּח 'esperit'. El ms. *A* ha afegit al final una vocal *a* (representada per una *mater lectionis*): דוקא = *duca*; probablement ha adaptat el mot a l'italià.³⁷ En l'edició de Steinschneider-Chavel el nom apareix traduït a l'hebreu: נגיד (*naguid*) 'príncep, cabdill'. Observem que les edicions de Wagenseil i Eisenstein, en no entendre el mot, se l'han saltat, juntament amb el seu context.³⁸

Cal tenir en compte que el mot *duc* en català antic no sols tenia el significat de 'noble que ocupa el rang més elevat dins la jerarquia de títols nobiliaris',

37. Vegeu TOMMASEO i BELLINI, *Dizionario della lingua italiana*, tom II, vol. 1, p. 413-414; BATTAGLIA, *Grande dizionario della lingua italiana*, vol. 4, p. 1022.

38. L'observació que el ms. *a* té la transcripció de la forma catalana *duc* la féu per primera vegada, que sapiguem, Ursula Ragacs en una comunicació (no publicada) al III Congrés per a l'Estudi dels Jueus en Territoris de Llengua Catalana (15.10.2007-19.10.2007), citada en RAGACS, «Geordnete Verhältnisse», p. 87. Ragacs considera que la paraula catalana *duc* és una traducció de l'antiga forma llatina *dux* que, segons el diccionari de S. Krauss de manlleus grecs i llatins usats en la literatura rabínica, els jueus feien servir, transcrita דוּך, en els textos antics.

que manté el català modern, sinó també el de ‘cabdill, conductor de multituds’, que és el que correspon aquí i que alguns copistes han traduït per נגיד (*naguid*).

4.4. *Frare*

§§ 1,6; 2,1; 2,4; 3,1; 7,1; 8,13; 8,16; etc.

Aquest mot apareix adaptat, és a dir, traduït a diverses altres llengües en les edicions i en el ms. *B*. Apareix aparentment en castellà en les edicions de Steinschneider-Chavel i d'Eisenstein: פראי = *fray*. En alemany, en l'edició de Wagenseil: ברודר = *Bruder*. En hebreu, en alguns altres manuscrits: אה = *ah*.³⁹ En francès, en el ms. *B*: פראר = *frère*. Malgrat això, les formes dels ms. *A* (פארי = *parelfare* [?]) i *B* (פראר = *frère*) permeten reconstruir amb facilitat, i creiem que amb prou fiabilitat, la forma catalana original: *frare*. Aquesta paraula devia estar transcrita פרארי: en el ms. *A* n'ha desaparegut la primera ר, i en el ms. *B*, la י final.

Frare és la forma que es feia servir en el segle XIII en lloc de la forma moderna *fra* davant del nom d'un membre d'un orde religiós de mendicants.⁴⁰

4.5. *Maestre*

§§ 13,7; 14,2; 14,3; 14,4; 23,1; 72,6; 104,3

En el context de la disputa, es tracta del títol que rep Nahmànides dels seus contemporanis.

Aquest nom apareix sempre correctament transcrit del català en Steinschneider-Chavel: מאישטרי. Semblantment el transcriu el ms. *A*, excepte en el § 14 (línies 2 i 4; en la línia 3 falta), on el copista ha confós la י final amb una י: מאישטרו = *maestro*, adaptant el nom a l'italià o al castellà. El mateix error fa el copista de *B* en els §§ 23, 72 i 104 (en els §§ 13 i 14 manté la transcripció correcta).

39. Vegeu RAGACS, «Geordnete Verhältnisse», p. 89-90.

40. Vegeu DCVB, s. *frare*, acc. 2.a, i DECAt, vol. 4, 167a38-47.

Observem, com en altres casos que hem comentat prèviament, la transcripció del so de essa sorda [s] per ψ (vegeu § 1.1) i de la *t* per υ , no τ (§§ 1.6 i 2.2).

Maestre és la forma antiga de *mestre*. Segons Joan Coromines, és la forma pròpia dels segles XII i XIII i encara es troba en tot el segle XIV i fins a la primera meitat del XV.⁴¹

4.6. *Recontament*

§ 39,16

Aquest substantiu és traducció al català, en el context, del nom hebreu הגדה, forma hebrea del mot arameu אגדה ‘agadà’, substantiu que significa literalment ‘narració’ i que té el sentit específic dins el lèxic de judaisme de ‘material no jurídic, com ara exposicions de caràcter homilètic, narracions, llegendes i màximes, que, sovint com a complement de l’halacà, hom troba en la literatura midràixica i en el Talmud’. El context és així: אותו הספר הגדה «Aquest llibre [el Midraix] també l’anomenem Agadà, que significa “recontament”».

El mot no ha estat entès pels copistes i es troba transcrit amb diferents deformacions en els manuscrits i edicions i fins traduït a altres llengües, cosa que el context facilita («Agadà, que significa...»). Chavel copia la forma reconstruïda conjecturalment per Steinschneider ראסיונאמינטו (*raisionamento* [?]), que aquest, seguit per Chavel, Maccoby, Tostado i altres, interpreta com a transcripció del mot italià «razionamiento». Eisenstein segueix Steinschneider i explicita: ראסיונאמינטו בלשון איטלקית «razionamento en llengua italiana». Wagenseil tradueix el mot a l’alemany: הגדה קונדיגונג בלשון אשכנזי «Agadà, (Ver)kündigung en llengua alemanya».

Les formes dels ms. *A* i *B* mantenen inconfusiblement la terminació catalana *-ament*: אמינט (*A*), אמנט (*B*). També permeten veure l’inici del mot català: *reco-* es manté bé en *B*: רכו-, mentre que en *A* el copista ha confós la כ amb la נ (confusió inversa a la que ha fet en la transcripció del nom *Arnal*: ve-

41. DECat, vol. 5, 633b42-b32.

geu § 1.1). Hem de reconstruir, en canvi, conjecturalment les lletres *-nt-*, que en ambdós manuscrits apareixen com a ט' (transliterades: *sy*) en lloc de נט.⁴²

4.7. *Sermon, sermons*

§ 39,11 (*sermon*)

§ 39,10 (*sermons*)

En el context de la disputa, aquest substantiu apareix com a significat o traducció al català del nom hebreu מדרש = *Midraix*.

La forma singular apareix sempre correctament transcrita del català: שירמון = *sermon* (*A, B*), שרמון = *sermon* (Steinschneider-Chavel).

La forma plural apareix correctament transcrita del català en els ms. *A* i *B* (tot i que en *B* les últimes quatre lletres són de lectura dubtosa): שירמונש = *sermons*. En canvi, la forma plural en Steinschneider-Chavel sembla que ha estat adaptada al castellà: שרמ"וניש = *sermones* (amb un signe d'abreviatura que no sabem quin significat té).

En el singular tenim la forma *sermon* i no la general del català *sermó*: s'hi manté la *-n* final romànica com ja hem vist que s'esdevé en el cas de *Cervellon* (vegeu més amunt, el § 1.2 i la nota).

4.8. *Vagar*

§§ 15,3; 17,4

Aquest verb apareix explícitament com a paraula en llengua vulgar, és a dir, catalana, en el text de la disputa:

”זה אמת הוא, שאין הכתו' אומ' אלא שלא יפסק לגמרי, אבל יכול להיות בו שביתה,
באגר' בלעז”

42. *A*: רנוס יאמינט. *B*: רכוסיאמנט. La proposta de llegir *recontament*, en lloc de *raonament* o *razonament* (com proposava Eduard Feliu, en FELIU i RIERA I SANS, *Disputa de Barcelona*, p. 24, nota 60), creiem que l'ha feta per primera vegada Harvey Hames a la vista del ms. *B* i és ell qui ens l'ha feta saber en comunicació privada.

—És cert que el passatge de l'Esriptura només diu que no cessarà per sempre; però pot restar en suspens, pot *vagar*, com diem en llengua vulgar.

El mot es troba correctament transcrit del català, sempre de la mateixa manera en els ms. *A* i *B* i en l'edició de Steinschneider-Chavel: באגר = *vagar*.

Conclusions

1. La transcripció dels mots no hebreus inclosos en el text de la disputa a partir de la nostra edició, que té en compte preferentment els manuscrits més antics, de final del segle XIII i del segle XIV (*a*, *A*, *B*), mostra que tots aquests mots (noms propis o lèxic comú) són indubtablement transcrits del català.

2. La presència de tots aquests mots catalans en el text de la disputa (sis noms de persona, tres topònims, un altre nom propi, set substantius i un verb, alguns d'aquests mots molt repetits en el text) constitueix una prova que el text hebreu de la disputa va ser escrit en hebreu o traduït del català per un jueu català del segle XIII de la zona de l'antiga diòcesi de Girona, que no hi ha cap raó per a pensar que no fos el mateix Nahmànides.

3. Tot i que l'edició dels manuscrits més antics no aporta grans canvis al text hebreu de la disputa, en el cas de la transcripció dels noms propis catalans i del lèxic català ens permet recuperar, gairebé sempre amb seguretat, les formes originals d'aquests mots, que les edicions que teníem fins ara en alguns casos no permeten identificar i en altres mantenen molt corromputs o adaptats a altres llengües.

4. En el cas dels noms propis, tant els manuscrits més antics com les edicions ens fan suposar que el nom català del frare dominicà que disputa amb Nahmànides és *Pol*, variant antiga de *Pau*.

5. La comparació entre les formes catalanes proposades per Eduard Feliu, en la seva traducció del 1985, basada en l'edició de Chavel, i les formes que deduïm a partir de la nostra edició dels manuscrits més antics, mostra principalment les novetats següents: *a*) Aparició del mot català *duc* (substituint en l'edició de Chavel per la traducció a l'hebreu נגיד [*naguid*] 'príncep, cabdill'). *b*) Formes variants antigues catalanes en el cas del topònim *Cervellon* (enfront de *Cervelló*), del prenom *Pol* (enfront de *Pau*) i dels substantius *clostres* (enfront de *claustrés*), *frare* (enfront de *fra*), *maestre* (enfront de *mestre*) i *sermon* (enfront de *sermó*). *c*) Forma variant del prenom *Arnal* (enfront de *Ar-*

nav). *d*) Reconstrucció conjectural del substantiu *recontament* (enfront de *raonament* o *razonament*).

6. El manuscrit *B* presenta en tres casos formes adaptades al francès: גילס = *Gilles*, en lloc de גילם = *Guillem* (veg. més amunt § 1.2); פייר = *Pierre*, en lloc de פירי = *Pere* (§ 1.4) i פראר = *frère* en lloc de פרארי = *frare* (§ 4.4). El manuscrit *A* presenta la forma adaptada a l'italià דוקא = *duca*, en lloc de דוק = *duc*. La forma adaptada a l'italià מאישטרו = *maestro*, en lloc de מאישטרי = *maestre*, apareix dues vegades en el ms. *A* i tres en el ms. *B*.

7. Les transcripcions al català segueixen els criteris que trobem en altres documents medievals (amb petites variacions segons les èpoques, entre uns i altres documents, i sovint també dins d'un mateix document): transcripció per ב tant de *b* (*Berga*) com de *v* (*Provença*), que també es transcriu per ו (*Cervelló*). Transcripció del so [s] (representat per *s/ss*) per ס i ש. Transcripció de *c* (davant *e* o *i*) / ç preferentment per צ, d'acord amb l'època (*Barcelona, Provença*), i en algun cas per ס (*Cervelló*). Transcripció de *t* per ט (*maestre*) i en cap cas ת. Transcripció de la *-a* final tant per ה (*Bíblia, Barcelona, Girona* i *Provença* en el ms. *A*) com per א (*Bíblia, Barcelona, Girona* i *Provença* en el ms. *B*). Observem que, en contra del que afirma Díaz Esteban,⁴³ en els casos en què cal pronunciar una vocal després d'una consonant que no porta *mater lectionis* el so vocàlic és més sovint el de la *e* (*Barcelona* en el ms. *B*, *Cervellon, Provença, Guillem, Segarra, Berga, recontament*) que no pas el de la *a* (*Ramon*).

Bibliografia

- BATAGLIA, Salvatore. *Grande dizionario della lingua italiana*. Torí: Unione Tipographico-Editrice Torinese, 1961-2002. 21 v.
- CASANELLAS, Pere. *Moixè ben Nahman o Mossé ben Nahman?* [en línia]. Barcelona, 24 febrer 2014. <<http://www.b-j.cat/trans/mosse.htm>> [Consulta: 10 abril 2015]
- CASANELLAS, Pere; FELIU, Eduard. *La disputa de Barcelona de 1263 entre rabi Mossé ben Nahman i fra Pol Cristià. Amb la primera edició i la traducció del text hebreu fetes a partir dels manuscrits més antics*. Amb la col·laboració

43. DÍAZ ESTEBAN, «Catalanismos», p. 73.

- d'Ursula Ragacs. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Muhba: Edicions de la Central, 2016. [En premsa]
- CHAVEL, Charles B. [= Hayyim Dov]. «The Disputation at Barcelona». En: RAMBAN (NACHMANIDES). *Writings and discourses*. Traduits i anotats, amb un índex, per Charles B. Chavel. Nova York: Schilo Publishing House, 1978. 2 v.
- CHAVEL, Hayyim Dov. *Kitve Rabbenu Moše ben Nahman*. Jerusalem: Mosad Harav Kook, 5723 [= 1962/1963] i 5724 [= 1963/1964]. 2 v.
- COROMINES, Joan. *Entre dos llenguatges*. Barcelona: Curial, 1976-1977. 2 v.
— *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial, 1989-1997. 8 v.
- DCVB = ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc de B. *Diccionari català-valencià-balear*. 2a edició dels dos primers volums i reimpressió dels restants. Palma de Mallorca, 1964-1969. 10 v. [1a edició dels dos primers volums i 1a impressió dels restants: 1930-1962]
- DECat = COROMINES, Joan. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial, 1980-2001. 10 v.
- DÍAZ ESTEBAN, Fernando. «Catalanisms en documentos hebreos medievales». *Anuario de Filología* [Universitat de Barcelona], 9 (1983), p. 69-86.
- EISENSTEIN, J. D. *Ošar wikkuḥim. A collection of polemics and disputations, with introduction, annotations and index* [en hebreu]. Nova York, 1928. [2a edició: Jerusalem, 1969]
- FELIU, Eduard. «Llibre de comptes de Jucef Zabara, collector del clavari de la comunitat jueva de Girona (1443)». *Tamid*, 5 (2004-2005), p. 87-138.
— «Mots catalans en textos hebreus medievals: Els dictàmens de Salomó ben Adret». *Calls*, 3 (1988-1989), p. 53-83.
- FELIU, Eduard; RIERA I SANS, Jaume. *Disputa de Barcelona de 1263 entre mestre Mossé de Girona i fra Pau Cristià*. Estudi introductori de Jaume Riera i Sans; traducció dels textos hebreus i llatins, i notes, per Eduard FelIU; pòrtic de Pasqual Maragall. Barcelona: Columna, 1985. (Estudis i Assaigs; 2)
- FERRER, Joan; FELIU, Francesc. «La llengua dels jueus que va estudiar mossèn Miquel Pujol». En: DONAT PÉREZ, Lúdia. *Jueus del rei i del comte: A l'entorn de les comunitats jueves de Girona i Castelló d'Empúries: Homenatge a Miquel Pujol i Canelles (Girona i Castelló d'Empúries, 19 d'octubre de 2012)*. Girona: Patronat Call de Girona; Castelló d'Empúries: Ajuntament, 2014, p. 9-41.
- JAUME I. *Llibre dels fets del rei En Jaume*. A cura de Jaume Bruguera. Barcelona: Barcino, 1991. 2 v. (Els Nostres Clàssics, Col·lecció B; 10, 11)

- KUTSCHER, Edward Yechezkel. *A history of the Hebrew language*. Jerusalem: Magnes Press, 1982.
- MACCOBY, Hyam. *Judaism on trial: Jewish-Christian disputations in the Middle Ages*. East Brunswick (NJ); Londres; Toronto: Associated University Presses, 1982. (The Littman Library of Jewish Civilization)
- Milhemet hoba*. Constantinoble, 5470 [= 1710].
- MOLL, Francesc de B. *Gramàtica històrica catalana*. Edició corregida i anotada per Joaquim Martí Mestre, amb la col·laboració de Jesús Jiménez. València: Universitat de València, 2006. (Biblioteca Lingüística Catalana; 31)
- RAGACS, Ursula. «Geordnete Verhältnisse: Zur vermuteten Interdependenz der hebräischen Manuskripte der Disputation von Barcelona 1263». *Frankfurter Judaistische Beiträge*, 36 (2010), p. 85-94.
- RASICO, Philip D. *Estudis i documents de lingüística històrica catalana*. Barcelona: Curial, 1993. (Biblioteca de Cultura Catalana; 76)
- RIERA I SANS, Jaume. «Moixè ben Nahman, Bonastruc de Porta». *Tamid*, 10 (2014), p. 7-33.
- STEINSCHNEIDER, Moritz. *Wikkuaḥ ha-Ramban / Nachmanidis disputatio publica*. Stettin/Berlín, 1860.
- TOMMASEO, Nicolò; BELLINI, Bernardo. *Dizionario della lingua italiana*. Torí: Unione Tipografico-Editrice, 1865-1879. 4 toms en 8 v.
- WAGENSEIL, Johann Christoph. *Tela ignea Satanae, hoc est, arcani et horribiles Judaeorum adversus Christum Deum et Christianam religionem libri*. Altdorf, 1681.